

A SZITOKSZÓVÁ VÁLÁS ÚTJA

GALGÓCZI LÁSZLÓ

A magyar szakirodalomban szokásos *szitokszó* terminus technikust a köznap *szitok* választékos szinonimájaként értelmezem, s azokat a durva szavakat nevezem így, amelyek különböző okok miatt alkalmasak arra, hogy indulatos beszédhelyzetben érelelmkifejező szerepet töltsenek be.

A szitokszók mivoltának tisztázásakor az első kérdés, amire választ keresünk: Miért durva szavak ezek, mi teszi őket durvává?

Benkő (1980) az ÉrtSz. által „durva” stílusminősítéssel ellátott szavakat vizsgálva megállapítja: „[...] ezek a szók a/ tartalmilag (fogalomjelölő szerepüknel fogva) durvák, ill. b/ sértő, bántó hangulatúak, c/ durvaságuk korlátozódhat a szónak bizonyos jelentésére vagy jelentésárnyalatára (-árnyalataira), d/ gyakran alkotnak szókapcsolatot (frazeologizmust). Ezek a sajátságok előfordulhatnak együttesen (pl. bizonyos káromkodásokban), vagy külön-külön is (pl. egyes testrészek, főleg nemi szervek) megjelölésében, önmagukban gyakran semleges szóknak átvitt értelmű, főleg személyekre vonatkoztatott használatában: *te ökör*, jelzős szerkezetekben vagy összetételekben: *kurva szél*, *seggfej* stb. A felsorolt négy mozzanatot célszerű kiegészíteni még egy ötödikkel, jelesen a beszédhelyzetnek, a szituációnak mint igen jelentékeny befolyásoló tényezőnek a figyelembevételével. Gyakran ugyanis éppen ez hozza létre vagy erősíti föl a durvaságot (pl. a közönséges vagy argó nyelvhasználatban a nemi érintkezésre utaló, egyébként közömbös, semleges szók esetében). Vagyis bizonyos helyzetekben és szókapcsolatokban durva szókká válhatnak az önmagukban durvának legkevésbé minősülő szók is. [...] *Olyan szókat tekintünk durva szóknak, amelyek a jó ízlést, erkölcsi, esztétikai érzékünket sértő tartalmuknál vagy hangulatuknál fogva nem fordulnak elő az igényes, a választékos nyelvhasználatban; nyilvános beszédben, közösséghez szólásban nem használhatók.* [Az én kiemelésem – G. L.] További jellemzőjük, hogy jelentésüknel fogva obszcén vagy trágár asszociációkat keltenek, illetőleg kelthetnek. [...] egy másik, tovább segítő szempont a durva szók minősítésének tisztázásában a szóban forgó szavak funkcionális vizsgálata. Funkciójukat tekintve a durva szóknak három nagyobb típusát lehet megkülönböztetni: a/ fogalomjelölő, b/ indulatkifejező, c/ töltelészó. Az első csoportba főleg testrészeket, biológiai funkciókat megjelölő szavak sorolhatók. [...] Fogalmai tartalmuknál fogva durva szók vagy helyesebben a bizonyos fogalmakat durván jelölő szók lehetnek egyúttal erőteljes indulatok kifejezői is, és igen gyakran fordulnak elő káromkodásos formában” (Benkő 1980: 6–9). A szerző a káromkodások jellemzése után megállapítja: „A durvaság már nem annyira a szónak mint lexikai elemnek jellemző jegye; sokkal inkább a felhasználásban (kommunikációban) mutatkozó expresszivitás, a mindenkor adott helyzet határozza meg a szó durvasági fokát, trágár vagy obszcén jellegét” (Benkő 1980: 11).

A durva szók káromkodásos, szitkozódásszerű használatát a régebbi korokban büntették: 1583/XVII. sz. eleje: „...vegeztuk, hogy valamellik az masikat szidalommal

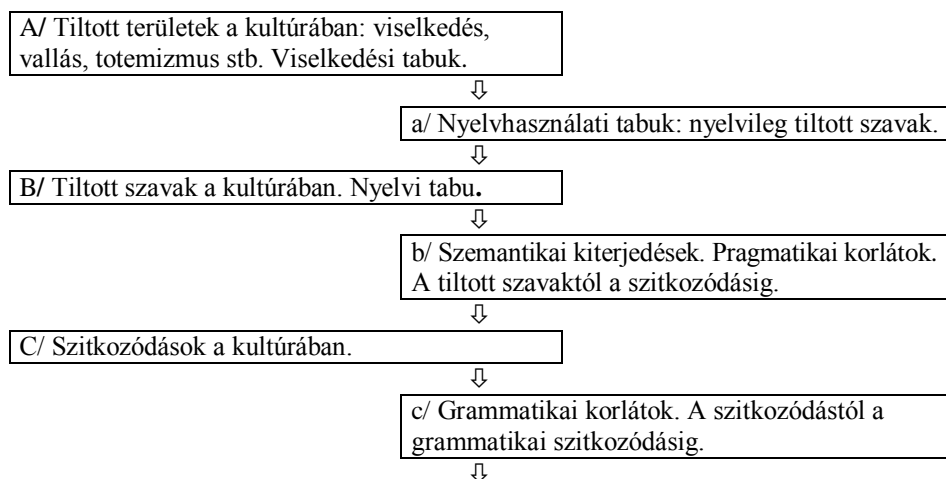
es tiszteletlen szóval illeti a' meniszer czelekezi annyiszor *buntessek* minden engedelem nélkül egy forintal" (Kv. MészCLev.: SzT. I, 309); 1648: „Benkeo Balint ... illien tiszteletle(n) szokat diffamatiot az B. haza(na)k beczitel(en)seghere mondot, hogi eo kglme mind haza nepesteol hamis volna ... Megh kevaniuk Tiztunk szerent, hogi ez hallatlan diffamatioert: *az Inctus(na)k nyelve ki vonattassék, es annak utanna feje vettessek*" (Kv. TJK. VIII/4. 322: SzT. II, 370), 1775: „a quaerulans Szemely ... boszwságból egyszer kurvának mondotta ... ha többször ezen bestelenítő Szót tselekszi, *a Városból ki tsapattassék* itiltetett" (H. Ks. 114. Vegyes ir.: SzT. I, 1049). (További adatokat a káromkodás büntetésére l. Makoldy Sándor: Ethn. XXXVII, 122–31, 164–32.). Persze, a káromkodások, szitkozódások büntetéseinek olvastán nem szabad elfelejteni, hogy nem a durva jelentésű szó használata volt a büntett, hanem az azzal kifejezett állítás (Mészöly 1944: 87–99). Szankcionálásuk oka a tabu megsértése volt: zavart okoztak a közösség életében, közösségi tilalmat szegtek meg. A tabu alá tartozó dolgokról így ír Summer (1978: 496): „Primitív tabu alá helyeznek minden olyan cselekményt, ami megsérti a szellemeket, és ezért bajt zúdíthat a csoportra. Aki tabut szeg meg, vétket és büntetést követ el, s ezáltal kiváltja a felsőbb hatalom haragját. Ezért társai rettegve és iszonyodva tekintenek rá. Nem tehetnek egyebet, ki kell taszítaniuk, s ez csak kiközösítés vagy halál formáját öltheti. El akarják magukat határolni tőle.”

Bizonyos szidalmak is a tabu megsértésével vannak kapcsolatban: „A dél-ausztráliai törzsek tiltják, hogy egy férfinak nemi kapcsolata legyen az anyjával, nőtestvéreivel, első és másodfokú unokanővéreivel. E vallási törvényt szigorúan betartják, megszegőit halállal sújtják. Veszekedés során a leggyalázóbb jelző, ha az ellenfelet egy olyan szóval illetik, ami azt fejezi ki, hogy nemi viszonya van másodfokú unokanővérenél közelebbi nőrokonával” (Summer 1978: 717).

A szitokszó a beszédben mindig mondat formában jelenik meg: tagolatlan vagy tagolt, szerkesztetlen vagy szerkesztett mondat: 1734: „Aztis vallyá, hogy ezen Nyomorussagai előtt cir. 3 esztendőkkkel fenyegette megh Égetőné a Fatenst, hogy a Tyukjai a kertben jártanak ezen. szókkal: Varj *Kutya Picsajabul esett*, mert megh siratod ezt [...]” (Schram: Magyarországi boszorkányperek I. Budapest, Akadémiai, 1983, 245), XX. század: „– Hej, *a Krisztus pofozza fel a bűdös németjít, kibánt énvelem: törje ki a hoppáré, egye meg a fűreg, hüljön rá a bűr*. Küldött nekem bútor: *az isten istene ne legyik, nyakvas ájjon belé, a rossz verje meg*. De micsoda. bútor, *fusson ki a szeme, törjön el a bokája, száraggyon le a kezesára!* Bábunak való bútor, *rogyassza rá az isten az eget, akassza keresztül benne a karót, boríccsa gyászba a fekete fenével!* az én tizenhat forintomért *gebeggyen meg*, szívemből kívánom, *törjen ki a nyaka, fusson ki a szeme*. Az én drága tizenhat forintomért *fiaddzik bele a kutya a lelkibe, az isten lüjje fübe, s a fene essik hasra vele* az én tizenhat forintomért” (Móricz Zsigmond: A bécsi bútor. Elbeszélések 1900–1914, Szépirodalmi, 1964, 11), „Na de hallod-e? Búzás sógor ott hagyta az asszonyt! Ott a! *Fene* ... sose köllött neki ... Csak a pénze ... tudod ... Aszongya Faragó ágyé, akivel most él, hogy amazon csak festék a címör, majteres kalánnyal lehetne rula kaparni. De tudod, mutatósan jár, *fene bele*, csupa selyöm alul, fölül. Mögvakította a sógort. Na, oszt mögesküdték? *Fenét*, – csak úgy a hódvilágnál” (Kiss Lajos: A szegény emberek élete. Gondolat, 1955, 477), „[a cigány] Nem szólt, csak ment kifele. A beteg meg utánaszólt: – Drága doktor! Bizakodhatok hozzá, hogy megmaradok a családom közt? Visszafordul nagy mérgesen [a cigány]: – Bizakodhatol, *b...m az anyádot*. Rohad a béled” (Karcsei népmesék II. Budapest, Akadémiai, 802).

A szitokszókkal alkotott mondatokat *szitkozódás*nak nevezhetjük az ÉrtSz. (VI. 307) *szitkozódik* szócikke alapján: „[Haragjában, indulatában] durva, szidalmazó kifejezéseket használ; szitkokat szór vmire; káromkodik, átkozódik”. Az idézett meghatározás alapján látható, hogy a szitkozódás fogalmába beletartozik az átkozódás, a káromkodás és a szidalom. Az egyes típusok elkülönítése csak a használati értékük alapján lenne lehetséges, de a következtetések levonása igen nehéz, mert az értelmező szótárakban megadott jelentések egymásra utalnak, s a típusok rokon értelműségét hangsúlyozzák: „*szitok* [...] (*vál, irod*) Haragból, indulatból fakadó, durva, mocskoló, gyalázkodó, szidalmazó kifejezés, káromkodás, szitkozódás, átkozódás” (ÉrtSz. VI. 307), „*káromkodás* [...] A *káromkodik* igével kifejezett cselekvés; szitkozódás. [...] || a. Felindultságot, dühöt, bosszúságot kifejező durva, átkozódó, trágár v. a vallásos érzületet sértő kifejezés; szitok, szitkozódás (a); átkozódás (a).” (ÉrtSz. III, 765), „*szitkozódás* [...] (kissé *vál*): A *szitkozódik* igével kifejezett cselekvés; káromkodás, átkozódás” (ÉrtSz. VI. 306), „*szitkozódik* [...] (*vál*) [Haragjában, indulatában] durva, szidalmazó kifejezéseket használ, szitkokat szór valamire, káromkodik, átkozódik” (ÉrtSz. VI. 307); „*átkozódik* [...] Gyak. v. hosszasan átkokat mond, szór vkire, vmire v. magára; hosszasan átkoz, szidalmaz vkit, vmit. || a. [Dühében, elkeseredésében] hosszasan hevesen szitkozódik, káromkodik.” (ÉrtSz. I, 317), „*szidalom* [...] Indulatos, durva, goromba szavak, kifejezések, amelyekkel vkit, vmit szid(almaz)nak, becsmérő, gyalázó, káromló szavak; szidás, szitkozódás, szitok” (ÉrtSz. VI. 267). A meghatározások alapján a káromkodás, szitkozódás, átkozódás és a szidalom mai nyelvünkben rokon értelmű kifejezések, alapvető jellegzetességük az indulat kifejezése; közöttük csak árnyalatnyi az eltérés: az átkozódás az indulatnak átkokban való kitörése, a káromkodás trágár vagy a vallásos érzületet sértő kifejezés, a szidalom pedig becsmérő, gyalázó szó.

A szitokszóvá válás és a tabu közötti összefüggés modelljét Andersson (1983) adta közre. E modell lényege így összegezhető:

D/ Lehetséges (grammatikai) szitkozódások a kultúrában.

d/ Szociolingvisztikai korlátozások. A grammatikai szitkozódástól az aktuális szitkozódásig.

E/ Tényleges szitkozódás a kultúrában.

A tabu a magyar szitokszók, elsősorban a betegségnevekből alakult szitokszók, kialakulásában is szerepet játszott. Havers (1946: 90) figyelmeztet rá – Zelenin nyomán: „[...] bei den Völkern Eurasiens das Verbot ist, den richtigen Namen verschiedener Krankheiten auszusprechen, besonders nicht zur Zeit von Epidemien. Man ist davon überzeugt, dass der übertreter dieses Verbots von der betreffenden Krankheit, die natürlich als ein lebhaftes, dämonisches Wesen vorgestellt wird, befallen, ergriffen, angegriffen wird.” A tabu szerepét mutatják nyelvünkben az általánosító betegségelnevezések: *betegség*, *baj*, *rossz*; a kölcsönzések: *nyavalya*, *kór*, *frász*; a körülírások *szent Antal tüze*, *rosseb*; a fogalmat jelölő szó helyett névmások alkalmazása. Havers (1946) munkája alapján vizsgálva a magyar anyagot Hegedűs (1952: 101–3) példákat hozva a nyelvi tabu említett eseteire, rámutatva arra, hogy betegségneveink közül nagyon sok a nyelvi tabu alapján alakulhatott ki.

A modellben vázolt folyamat nagyban elősegítette egyes betegségneveink szitokszóvá válását: az ellatinosodott s nem a hagyományos terminológia alapján visszamagyarosított orvosi nyelvből kikopva eredeti jelentésük elhomályosult, a betegségnév a köznap használatból eltűnt, s szitokformulában való használata következtében lett belőle szitokszó. Ez a folyamat magyarázza, hogy a *görcs*, a *guta* és a *tályog* kivételével ’betegség’ jelentésük vagy elavult, vagy esetleg a népnyelvben, többször csak egy-két nyelvjárásban van a szócsoporthoz tartozó tagjainak ’valamilyen betegség’ jelentése.

Szitokszóvá vált betegségneveink ’*valamilyen betegség*’ → ’*elhomályosult jelentéssel szitokszó*’ jelentésváltozásban külső és belső okokkal számolhatunk. Az első a társadalmi, gondolkodásbeli viszonyokkal magyarázható: ide sorolható az említett betegségnevek *betegségnév* → *átokformula része* → *szitokszó elhomályosult jelentéssel* változás a néphit változásával járt együtt. Ezt erősítette a jelentésváltozás belső oka: a magyar orvosi szaknyelv létrejötte, a természettudományos nyelvújítás hatása, ez elősegítette a szócsoporthoz tartozó tagjainak a köznyelvből történt kiavulását, az eredeti jelentés eltűnését. A betegségnévből alakult szitokszók indulatjelző szerepben ma is élnek, s mintájukra nyelvünk későbbi korszakaiban bekerült betegségnevek – elsősorban idegen eredetű elnevezések – szinte megjelenésükkel egy időben szitokszóvá válhatnak, pl. a *frász*.

S ezzel van összefüggésben szinonimitásuk is: bár a tüneti megnevezések lehetőséget teremtettek egy-egy jelentésegységen belül a rokon értelművé válásra, a teljes szinonimitás a különböző jelentésű szavak között – azonos funkcióban: érzelmekifejezőként – a jelentéselhomályosulás következménye, azaz az eredeti motiváció eltűnt.

Újabb kérdést vet föl a szitokszóvá válás ideje. Az elhomályosult jelentésű, szitokszói használatra mutató példák a XVII. század harmadik harmadából adatolhatók, de döntő többségükben XVIII. századiak, s nem is nagyon tehető korábbra a jelentésel-

homályosulás, annak ellenére, hogy e szavak mint durva szók az írott nyelvben nem voltak lehetségesek.

S még egy ok, ami a szitokszóvá válás időpontját – legalábbis a vizsgált szócsoporthoz – a XIX. század első felére teszi: a magyar boszorkányperek feldolgozott jegyzőkönyvei 1529–1768 között keletkeztek, s ezekben még a betegségnevet átokként, rossz kívánságként fordul elő, melynek hatásában az átkot mondó hisz. Így a szitokszóvá válás időpontja nem lehet a betegségnevek esetében ennél korábbi, hisz az átkomondás addig büntetendő cselekmény volt.

Az eredetileg – különböző okok miatt – szankcionált szitkozódások: átkok, káromkodások, szidalmak – megváltozott szerepben ma is élnek a mindennapi nyelvben: indulatkifejező elemekké lettek, sőt nagy részük e szerepét is elvesztve pusztán töltelékszóként használatos (elsősorban a trágár kifejezések). „A nép [...] – írta Szendrei (1928: 373) századunk első felében – érzelmeit közvetlenül fejezi ki, ezért van olyan sok indulatszó, szitokszó, káromkodás a beszédjében, ez a káromkodás, átkozódás azonban leginkább csak arra való, hogy felgyült indulatját levezesse vele.” Ezt az indulatlevezetést szolgálják legtöbb esetben ma is a szitkok, átkok, káromkodások: „[...] az anyu meg *csúnyán beszél*. – Ez már igaz. Éles nyelvem van, nem tagadom. *Ha megharagítanak, elkanyarítom én rendesen...* De hát az csak nem rossz, ha az ember kimondja, ami a szívét nyomja. Én az őszinteséget szeretem” (Szunyogh Szabolcs: Hétköznapi történet. Népszava 108. évf. 4. sz.; 1980. január 6., 6).

Szitokszók indulatos beszédhelyzetben való használata nem pusztán magyar sajátosság – még akkor sem, ha a közhiedelem szerint nyelvünk szinte a leggazdagabb az európai nyelvek közül a szitokszókban –, hanem általános emberi vonás.

A harag, a felháborodás, a düh hatására az ember nem vesz tudomást a taburól – mert ez kívülről rákényszerített dolog –, s indulatos beszédhelyzetben szitkozódásban tör ki. A szituációban pedig rögzül: a szitkozódó mondat formulává lesz, s ezt a társadalmi gyakorlat hagyományozza: „Tanyán növő parasztgyerekek reggeltől napestig apjuk közelében élve, láthatják, megfigyelhetik apjuk természetét, szokásait, miképp tölti be a családfő szerepét, hogyan viselkedik különféle helyzetekben [...], s ami nem utolsósorban: miként bánik állataival. A parasztgyerek tehát eltanulható viselkedést, szokásokat lát, s el is tanulja ezeket. Öröklí, mondhatnánk, ahogy a paraszti létforma, mely a szokásmódokat kialakítja, öröklődik. A tanyasi parasztgyerek számára nem szokatlan, ha apja, mert tehetetlen, Istent emlegetve káromkodik, üti-veri engedetlen lovát [...]” (Mocsár Gábor: ...eleitől fogva. Magvető, é. n. 144).

Népünk káromkodó, szitkozódó hajlamáról tréfásan(?) írta Arany János: „A kanász kalibája felé terelé már | A röfögő tábor, cifrán *adtázva*, hol egyik, | Hol másik karimás orrút, főleg pedig, ősi | Furcsa szokása szerint, az urát *tiszteelve szitokkal*. | Jámbor földművelők, honi kátyúkban felakadván, | Marhabaráti doronggal üték a bűnös lovat, ökröt, | *Emlegették Istent, Krisztust, a szenteket* olykor: | Híva segédekül-é, vagy egyébért, hallgat az írás” (Az elveszett alkotmány. Arany János összes költeményei. Magyar Helikon, 1966. 1296 – Az én kiemeléseim: G. L.).

XX. századi példáink arról győznek meg, hogy a szitkozódás tipikus helyzete a tehetetlenségből fakadó düh: „A Szárcsa köhögött, sovány bordái ropogtak, meleg, beteg párája torzonborzzá tette a fejét. Olyan volt a Szárcsa, mint egy hektikás öreg paraszt, akinek elvadult már a fehér szempillája is. Sopánkodott, sirt Sára asszony, s reszkette, majdnem lopva simogatta a Szárcsát. Kiske János, a szegény, pedig rán-

gatta az istrángot, bele-belefűjt fagyos két markába. *Szidta* az asszonyt, az Istent, a világot, a Remete-erdőt” (Ady Endre: A Szárca és a Feri. Összes novellái. Szépirodalmi é. n. 608), „Kosza azonban makacsul, dühösen hallgat, beszéljen az asszony. – Négy órákor, amikor te elmentél, nyomban rosszul lett, s nem bírta mostanáig megszülni. Kosza most már megszólalt, de *káromkodva* és *átkozódva*: – Hát én mit csináljak, hát tehetek én arról, hogy ilyen hitvány?” (Ady Endre: Az asszony meghal. i. m. 904); „Amikor evvel készen van, nekifog és újra kezelés alá veszi az ökröket. *Káromkodik*, ordít rájuk, *szidja* a keserves gazdájukat és az eltört ostornyéldarabbal egyengeti, üti, vágja, szúrja, döföli őket” (Veres Péter: Bérese. Gyepsor. Athenaeum, é. n. 91).

Bár nem feladatunk a szitkozódások mai szerepének vizsgálata, a kérdést mégsem kerülhetem meg, mert társalgási nyelvünk társadalmi mértékben egyre durvul. Mind a fiatalok, mind a felnőttek beszédében – a tanultságtól függetlenül – terjed a goromba stílus, a durva szavak használata, a trágár beszéd. Benkő (1980: 12–4) felemelve szavát e nyelvi durvaság ellen, vizsgálja a jelenség okát, s rámutat következményeire is. Mások aktívan fel is lépnek a trágár beszéd ellen. Nem könnyű a dolog, mert – s itt hadd idézzem hosszabban Summer (1978: 287–8) régi, de ma is érvényes szavait: „Tolvajnyelv meg a káromkodás a nyelv divatja. A káromkodás a legkülönbébb szintű lehet: az egyszerű indulatszavaktól a legvaskosabb trágárságig terjedhet. A káromkodás gyakran korholás, könyörgés, kinyilatkoztatás, kiátkozás stb. ősi vallási formulái. Az átok vagy áldás a vonzás vagy taszítás vágyát fejezi ki. Ahol elvész az értelmük, merő indulatszavakká sekélyesednek, amelyek egyedüli értéke a nyomtaték. Használatuk a nemzeteken, osztályokon, csoportokon és családokon belüli divattal változik, és szabályozza az egyének szokásait. A születéstől és neveltetéstől függ az, hogy valaki ájtatosan beszél-e, iskolázott (pedáns) szóhasználatat él [...] vagy túlzó jelzőkkel és ostoba káromkodásokkal, istenkáromló kitételekkel, átkozódásokkal tűzdeli tele mondatait, vagy szentnek tekintett dolgokat sértő fordulatokat használ. [...] Meglehet, létezik a káromkodásnak valamiféle lélektana, mégis úgy tűnik, a kifejezés célszerűsége indokolja használatukat. [...] Olyan kifejezésekre van szükség, amelyek felkeltik a figyelmet, és bevésődnek az emlékezetbe. A durva káromkodás meglepetésként az ellenfelet, vagy pedig ösztönös reagálás egy olyan szituációra, amely a beszélő jólétét fenyegeti. Érzelmi szelep, amely megkönnyebbülést biztosít, ha semmilyen más megkönnyebbülési lehetőségre nincs mód. Ez utóbbi a káromkodás legfőbb gyakorlati oka. De a káromkodás még ebben az esetben is káros szokás, hiszen ugyanannak a szubjektív hatásnak az elérésére egyre erősebb kifejezések szükségesek. A régi kifejezések erejüket veszítik. [...] A hatásra való törekvés csakis egyre szélsőségesebb fordulatokkal eléghetető ki” (i. m.).

Ha a szitokszó elszakad az őt motiváló szituációtól, akkor *töltelékszó* válik, s ez ma különösen az obszcén asszociációkat keltő szavak esetében már megtörtént. A *szitokszó* → *töltelékszó* változás vizsgálata nem volt feladatom, s nem is lehetett, mert ez legalább annyira – ha nem inkább – társadalmi okokkal magyarázható, mint nyelviakkal.

IRODALOM

- Andersson, Lars Gunnar 1983: *Perspectives on swearing*, Kézirat, Szeged, SZTE JGYTFK Magyar Nyelvi Tanszék.
- Benkő László 1980: Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban, in Rácz Endre és Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 5–13.
- Havers, Wilhelm 1946: *Neurere Literatur zum Sprachtabu*, Wien, Akademie der Wissenschaft.
- Hegedűs Lajos 1942: Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez, *Magyar Nyelvőr* **80**, 101–13.
- Mészöly Gedeon 1944: Adalékok a káromkodásnak és büntetésének történetéhez, *Nép és Nyelv* **4**, 87–99.
- Szendrey Ákos 1928: A társadalmi érintkezés formái, *Ethnographia* **48**, 372–85.
- Summer, William Graham 1978: *Népszokások*, Ford. Félix Pál, Budapest, Gondolat.